

Юлія ГОЛОВКО
(Запоріжжя, Україна)

**Матеріали фонду генерал-майора
В.С. Попова державного архіву
Автономної Республіки Крим
як джерело з історії зовнішньої
торгівлі Південної України
останньої чверті XVIII ст.**

Для історії зовнішньої торгівлі Південної України остання чверть XVIII ст. була достатньо складним та насиченим подіями періодом, упродовж якого неодноразово змінювалася міжнародна ситуація, умови чорноморської торгівлі та судноплавства, торгівельна інфраструктура півдня України та Криму і т.д. Відповідно й дослідження окремих питань історії міжнародних відносин, економічного розвитку Російської імперії, функціонування адміністративного апарату держави не можуть не торкатися історії зовнішньої торгівлі, у тому числі Південної України. Одним з таких важливих для історії Російської імперії та міжнародних відносин останньої чверті XVIII ст. питань була проблема чорноморського судноплавства та торгівлі з Туреччиною, вирішення якої було безпосередньо пов'язано з півднем України та розвитком зовнішньої торгівлі. Серед достатньо представницької історіографії даної проблематики необхідно згадати праці Б. А. Дранова [11], О. І. Дружиніної [12; 13], В. І. Шеремет [23], Ф. К. Караджі [15], О. П. Кудрявцевої [17], В. М. Тимченка [20; 21] та ін., в яких чітко встановлюється взаємозалежність між розвитком зовнішньої торгівлі Південної України та міжнародною ситуацією в чорноморсько-середземноморському регіоні. З іншого боку, процес інкорпорації півдня України до зовнішньоторгової системи Російської імперії [14; 10; 22] так і не зміг повністю подолати регіональні особливості південної торгівлі, які яскраво простежувалися ще на початку XIX ст. Важливою складовою історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. були численні, як російські, так й іноземні, проекти

розвитку чорноморської торгівлі, до дослідження яких зверталися М. Мурзакевич [16], П. Юрченко [24], М. Л. Рубінштейн [18], С. Я. Боровий [8], Н.І. Яковкіна [25], Ю.І. Головка [9] та ін. Важливість подібних матеріалів для дослідження історії зовнішньої торгівлі визначається можливістю реконструкції поглядів представників різних верств суспільства на значення та перспективи розвитку зовнішньої торгівлі, розуміння місця і ролі торгівлі в економічному розвитку держави.

Розширення джерельної бази дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України вимагає залучення матеріалів особистих фондів окремих державних діячів Російської імперії, що пов'язано з особливостями фондування приватних (родинних) та відомчих архівів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме тому особисті фонди окремих державних та політичних діячів останньої чверті XVIII ст. можуть містити матеріали з тих питань організації зовнішньої торгівлі, які у фондах відповідних установ практично не представлені. Одним з таких є фонд генерал-майора В.С. Попова (ф. 535) Державного архіву в Автономній Республіці Крим. У даному фонді було виявлено матеріали, безпосередньо пов'язані з розвитком чорноморської торгівлі в останній чверті XVIII ст. Поява подібних матеріалів у фонді пов'язана, у першу чергу, з державною діяльністю генерал-майора Василя Степановича Попова, який завідував справами князя Г. О. Потьомкіна, а згодом став управляючим кабінетом Катерини II. Переважна більшість виявлених матеріалів щодо розвитку зовнішньої торгівлі Південної України датуються саме 1780-ми роками і не складає єдиного комплексу документів: це поодинокі документи, що стосуються окремих аспектів організації та регулювання зовнішньої торгівлі на півдні України. Так, справа 1182 “Матеріали про переміщення митниці та карантину з Херсону до Очакова” складається з одного документа, який не має датування та адресування: можна припустити, що це копія або чернетка листа Катерини II правителю Катеринославського намісництва В. Каховському. В документі переведення карантину та митниці з Херсону до Очакова згадується у минулому часі, а сам лист стосується дозволу на перенесення карантинів та митниць в Бендерах, Ольвіополі, Дубоссарах та Балті [1, арк. 1–2]. Частково дана передислокація установ відображається в іменному указі генерал-прокурору від 7 червня 1793 року “Про влаштування карантинів в Катеринославській губернії та Таврійській області”, але указ відображає вже завершальну стадію зрушення карантинного та митного кордонів [7, с. 436–438].

Листування самого генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна з приводу організації зовнішньої торгівлі виявлено у справі 1543 “Доповідь Потьомкіна Катерині про стан Херсону” 1785 року – тут маємо тільки один лист з цього питання, точніше його чернетку або копію, датовану 10 серпня 1785 року і без підпису. Даний лист мав супроводжувати проект будівництва каналу та Дніпровської гавані, які призначалися для полегшення судноплавства в Херсонському порту, через мілководність якого великі торгові та військові судна змушені були заходити до Глибокої пристані, а не до самого порту. Відсутність такого каналу та гавані суттєво ускладнювала розвиток херсонської торгівлі, оскільки вимагала додаткових витрат грошей та часу на перевантаження та перевезення товарів малими суднами [2, арк. 4].

Листування генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна щодо організації зовнішньої торгівлі також містить справа 1553 “Копія з відношення князя Потьомкіна до генерал-губернатора Курської та Орловської губерній Дебальмена про звільнення з-під арешту 20 бочок вина купця Лагунова, затриманих митницею” 1788 року. Справа фактично є екстрактом з документів, які супроводжували вирішення конфлікту, який виник між елизаветградським купцем та власником винного відкупу в Курській губернії. Згадуваний купець – Іван Лагунов – у серпні 1786 року віз з Кінбурна до Москви 20 бочок французької горілки та 4 бочки виноградного вина і був зупинений в Судженському повіті Курської губернії, оскільки з 1 березня 1785 року імпорту французької горілки до Російської імперії був заборонений. У результаті листування, до якого були залучені Курське намісницьке правління, Судженський повітовий суд, Таврійське губернське правління, і, врешті-решт, генерал-губернатори – Г.О. Потьомкін та А.Б. Дебальмен, з’ясувалося, що товари були завезені ще до запровадження заборони і елизаветградський купець нічого не порушив. Однак справа затягувалася й І. Лагунов звернувся з проханням про заступництво до генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, який, у свою чергу, листувався з цього питання з курським та орловським генерал-губернатором А. Б. Дебальменом [3, арк. 1–2]. Чим завершилася дана справа, на жаль, невідомо.

Окремо слід відзначити виявлені у фонді В.С. Попова проекти розвитку чорноморської торгівлі, складені наприкінці XVIII ст. різними авторами. Автором одного проекту, хронологічно першого з виявлених у даному фонді, був Франц Поппе, який служив при конторі

барона Фрідрікса у Санкт-Петербурзі. Документ не має власного датування, але оскільки згадується контора Івана Юрійовича Фрідрікса і сам він називається бароном, то датувати документ можна 1773–1779 роками (дати отримання титулу та смерті барона І.Ю. Фрідрікса). Ф. Поппе належав до родини вихідців з Гамбургу, торгові справи якого пішли не дуже добре і він перейшов на службу до банкірської контори барона І.Ю. Фрідрікса. Представлений у справі 1698 документ (справа має назву “Представлення на ім’я Катерини про способи покращення російських купців”) являє собою переказ самого проекту, складеного Ф. Поппе. Автор проекту звертає увагу імператриці на засилля іноземців в російській внутрішній та зовнішній торгівлі, що суттєво гальмувало розвиток саме російського купецтва. Ф. Поппе пропонував заснувати в Голландії та на Чорному морі національні торгові та перевізні контори за участі російського купецтва, а для цього попередньо підготувати купецьких дітей до ведення конторських справ та кореспонденції [4, арк. 1–3]. Листування з приводу подальшої долі проекту у фондї В.С. Попова виявлено не було.

Інший цікавий проект, присвячений вже безпосередньо чорноморській торгівлі, вміщено у справі 2527 “Копія з приміток консула для досягнення вигоди в комерції та у вільному мореплаванні” (1784 р.). У документі зазначено, що він є перекладом з італійської, власної дати документ не має – вказана тільки дата складання копії: 17 січня 1784 року [6, арк. 32]. Хоча на початку самого тексту документу заявлено, що це є копія з приміток консула, насправді документ є тільки частковою копією документа, оскільки більша частина тексту (21 з 32 аркушів) дійсно є копією іншого документа, а от завершення тексту більш подібне до стислого переказу з коментарями або перекладача, або упорядника копії (в тексті є звороти на зразок “тут автор переходить до опису” і т.д.). Згідно із заголовком тексту автором приміток був Олександр Фаррієр, російський генеральний консул у Смирні, який на час написання даних приміток вже був російським консулом в Константинополі [6, арк. 1]. У заголовку перекладачем зазначено, що складені дані примітки були за розпорядженням князя Миколи Васильовича Рєпніна, який був російським послом в Туреччині в 1774(5)–1776 рр. [19, с. 43–45], тому й датувати складання приміток доцільно не 1784 роком, а серединою 1770-х років (1775–1776 рр.). Зміст самого документа так само підтверджує раніше походження записки, оскільки автор, російський консул в Константинополі, до-

статньо багато уваги приділив нещодавно укладеному російсько-турецькому мирному договору, сутність якого відповідає умовам Кючук-Кайнарджийського мирного договору [6, арк. 1 зв.].

Суттєва частина записок присвячена роздумам щодо загальної користі від розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі для економіки держави та благополуччя її мешканців. Автор записки відзначає перспективи розвитку зовнішньої торгівлі та мореплавства, надані укладеними Російською імперією договорами російському купецтву. Консул підкреслював, що завдяки згадуваному договору Росія отримала можливість позбутися впливу англійського купецтва на російську торгівлю як внутрішню, так і зовнішню – тепер необхідно було вдосконалити російський купецький флот, щоб уникати в майбутньому необхідності залучати іноземний флот для перевезення товарів.

Інший аспект міжнародних торгових відносин, якого торкається консул, – дотримання укладених домовленостей з Туреччиною, а точніше контроль за їх ретельним виконанням Туреччиною. О. Феррієр підкреслював, що для Російської імперії Туреччина є достатньо складним торговим партнером, якому не можна давати не тільки послаблень, але навіть натяків на якісь можливі послаблення в торгових відносинах, оскільки для турків будь-яка традиція фактично має силу закону, а тому разова поступка або послаблення можуть перетворитися на постійні, тобто на традицію, на дотриманні якої турки будуть наполягати понад усе. Консул наводив численні приклади таких помилок, коли тимчасові або разові стягнення, запровадженні турецьким урядом по відношенню до іноземних купців, перетворилися на постійні та обов'язкові і відмінити їх вже немає ніякої можливості [6, арк. 7–7 зв.].

Особлива увага зверталася у примітках на дотримання Туреччиною права Росії на вільне судноплавство та торгівлю між Чорним та Середземним морями: консул неодноразово підкреслював, що у тексті договору не зазначено ніяких виключень або обмежень з цього приводу і на цьому необхідно наполягати постійно і без виключень – прохід російських суден через Дарданелли має бути вільним і безоплатним. Консул підкреслював, що окремі заходи турецького уряду можна вважати прямим порушенням укладених домовленостей, а саме перевірку суден при проході через Дарданелли, нав'язування товарів або вантажу для перевезення і т.д. Щоб не провокувати підозри та додат-

кові огляди російські судна не повинні затримуватися в порту Константинополя і одразу після отримання фірману мають відправлятися за призначенням [6, арк. 12 зв.].

У примітках також висвітлені окремі аспекти самої турецької торгівлі, які обов'язково необхідно враховувати, особливо, коли вони суперечать змісту підписаних торгових договорів. Так, певні види товарів, наприклад, сарацинське пшоно, каву, оливкову олію, мило та деякі інші товари дозволено було закуповувати далеко не у всіх портах Туреччини, але не було заборони турецьким підданам продавати ці товари іноземцям та завантажувати на іноземні судна у цих же самих портах, тобто фактично дане обмеження поширювалося тільки на іноземців. У Константинополі ж при перевірці суден, у тому числі російських, подібні товари вже вважали контрабандою [6, арк. 16].

Консул відзначив, що особливе значення для вивозу до архіпелагських островів, особливо з Криму, мають харчові припаси, наприклад, масло, мед та пшениця. Експорт пшениці розглядається в проєкті як одна з найбільш перспективних галузей зовнішньої торгівлі, якій рекомендувалося всіляко сприяти і захищати від впливу Туреччини [6, арк. 19–20]. Автор приміток підкреслював необхідність захищати торгівлю зерном від регламентування її турецькою владою, особливо у періоди підвищення попиту на продовольство в Туреччині, а у першу чергу – у Константинополі: у жодному разі не поступатися Порті і не робити жодних винятків, навіть у надзвичайних ситуаціях, оскільки всі ці надзвичайні ситуації швидко перетворюються на правило, заперечити яке не здатні жодні договори про вільну торгівлю та судноплавство [6, арк. 20 зв.].

Крім того, консул О. Феррієр звертав увагу на необхідність розвитку торгівлі з різними портами Леванту, запровадження там консульств, налагодження відносин з місцевою владою в портах Середземномор'я, Архіпелагу і т.д. Автор приміток детально виклав власні спостереження, як колишнього російського агента в Смирні, щодо устрою та діяльності консульств інших держав – французького, англійського, голландського, у тому числі акцентував увагу на фінансуванні консульств за рахунок торгуючого у даних портах купецтва.

Серед перспективних напрямків розвитку російської зовнішньої торгівлі консул також вказував Єгипет, Італію та Анатолію, які потребують постійного підвозу пшениці, жита, воску, конопель, льону, сала, шкір, хутра, заліза, ікри, канатів, дошок і т.д. Для координації

такої торгівлі пропонувалося призначити до Архіпелагу консула, який би розумівся на острівній торгівлі, яка, зі свого боку, доставляла до Криму вино, сухофрукти, масло і т.д. Той же консул мав би збирати інформацію щодо попиту на островах Архіпелагу на російські товари, а саме на полосне залізо, ікру, хутра, канати, коноплі і т.д.

Наприкінці своїх приміток консул підкреслив недоцільність передурочення захисту інтересів російського купецтва голландським або англійським консулам, оскільки вони все одно служать тільки своїй державі і покладатися на них у цьому питанні небезпечно [6, арк. 32]. У цілому, в примітках російського консула в Константинополі маємо не тільки пропозиції щодо розвитку російської торгівлі в Чорному та Середземному морях, але й достатньо розлогий опис існуючої у зовнішній торгівлі даного напрямку ситуації та перспектив розвитку цієї торгівлі.

У фонді В.С. Попова був виявлений ще один проект, який побічно стосувався й розвитку чорноморської торгівлі. Справа 2251 “Записка про розвиток зовнішньої торгівлі” складається з трьох документів французькою мовою і датована 1791 роком. Жоден з документів не має власного датування та підписів, але зміст матеріалів підтверджує їх створення наприкінці російсько-турецької війни [5, арк. 1]. Документи не мають прямого адресування, але виходячи зі звернення можна припустити, що адресатом була Катерина II. Пропозиції, викладені у даному проекті, більшою своєю частиною стосуються розвитку торгівлі та промисловості Польщі, а чорноморська торгівля у даному випадку розглядається як спосіб доставки польських товарів до ринків збуту. Наприклад, пропонувалося сплавити польський ліс до Чорного моря і не тільки для продажу, а й для будівництва флоту на берегах Чорного моря за зразком Франції та Іспанії [5, арк. 2]. Окремо розглядалося питання розвитку горілчаної та парфумерної промисловості у Криму та перспективи реалізації подібної продукції на європейському ринку.

Отже, виявлені у фонді В.С. Попова Державного архіву в Автономній Республіці Крим матеріали з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. не становлять єдиного комплексу документів і стосуються різних аспектів організації зовнішньої торгівлі – від влаштування митного кордону на півдні України до створення консульств в портових містах Середземномор’я. Всі виявлені документи безпосередньо пов’язані зі службовою кар’єрою

генерал-майора Василя Степановича Попова, насамперед, у період завідування справами князя Г. О. Потьомкіна. Розпорошеність матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України у фонді В. С. Попова ускладнює роботу з ними – у першу чергу датування, але не зменшує їх цінність як історичних джерел, які дозволяють не тільки реконструювати окремі факти та події, а й заповнити певні прогалини в джерельній базі дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. та встановити особливості фондоутворення подібної документації у 70-80-х рр. XVIII ст.

Джерела і література:

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 535, оп. 1, спр. 1182.
2. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1543.
3. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1553.
4. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1698.
5. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 2251.
6. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 2527.
7. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII.
8. *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XX в. // Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. 1961. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – С. 496–506.
9. *Головка Ю. І.* Проект організації на півдні України транзитної польської торгівлі (80-ті рр. XVIII ст.) // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Region nadczarnomorski w polityce europejskiej. – Одеса – Опольє – Вроцлав, 2008. – С. 103–105.
10. *Гуржій І. О.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 51–63.
11. *Дранов Б. А.* Черноморские проливы: международно-правовой режим. – М.: Юридическое издательство, 1948.
12. *Дружинина Е. И.* Ближайшие экономические последствия выхода России на Черное море (1774–1782 гг.) // Из истории общественных движений и международных отношений. – М.: Изд. АН СССР, 1957. – С. 87–105.
13. *Дружинина Е. И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955.

14. *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: Ид. АН СССР, 1959.

15. *Караджа Ф. К.* Вопросы развития черноморской торговли после Кючук-Кайнарджийского мира (1774–1787 гг.) // Россия и Юго-Восточная Европа. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 39–45.

16. *Мурзакевич Н.* Письма барона Антуаня графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 156–160.

17. Россия и черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М.: Международные отношения, 1999.

18. *Рубинштейн Н. Л.* Внешняя торговля и русское купечество во второй половине XVIII в. // Исторические записки. – 1955. – №54. – С. 343–361.

19. *Теплов В.* Русские представители в Царьграде. 1496–1891. – СПб., 1891.

20. *Тимченко В.М.* Османські джерела та історіографія з торговельних зв'язків Південної України з Османською імперією (1775–1853 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IX. – 2005. – С. 188–192.

21. *Тимченко В.М.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 66–77.

22. *Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті рр. XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006.

23. *Шеремет В.И.* К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII – начале XIX вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. II. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. – С. 136–147.

24. *Юрченко П.* Историко-статистический очерк торговли г. Херсона // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 165–179.

25. *Яковкина Н.И.* Франко-русские торговые отношения в начале XIX века // Вестник Ленинградского университета. Год издания двенадцатый. – №2. Серия истории, языка и литературы. – Выпуск 1. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1965. – С. 72–82.

Юлія Головко (*Запоріжжя, Україна*). **Матеріали фонду генерал-майора В.С. Попова Державного архіву в Автономній Республіці Крим як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст.**

У статті аналізуються матеріали фонду генерал-майора В.С. Попова Державного архіву в Автономній Республіці Крим та їх інформативні можливості щодо вивчення історії зовнішньої торгівлі Південної України в останній чверті XVIII ст. Виявлені матеріали пов'язані з державною діяльністю В.С. Попова та представлені листуванням генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна та проектами щодо розвитку чорноморської торгівлі.

Ключові слова: джерело, зовнішня торгівля, Південна Україна

Юлія Головко (*Запорожье, Украина*). **Материалы фонда В.С. Попова Государственного архива в Автономной Республике Крым как источник по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII в.**

В статье анализируются материалы фонда генерал-майора В.С. Попова Государственного архива в Автономной Республике Крым и их информационные возможности для изучения истории внешней торговли Южной Украины в последней четверти XVIII в. Выявленные материалы связаны с государственной деятельностью В.С. Попова и представлены перепиской генерал-губернатора Г.А. Потемкина и проектами развития черноморской торговли.

Ключевые слова: источник, внешняя торговля, Южная Украина.

Julia Golovko (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The materials of the fund of V.S. Popov of the State archive in Autonomous Republic Crimea as a source of the histories of the foreign commerce of the Southern Ukraine of the last quarter of XVIII century**

The materials of the fund of major-general V.S. Popov of the State archive in Autonomous Republic Crimea and their information possibilities for study of the history of the foreign commerce of the Southern Ukraine of the last quarter of XVIII century were analysed in the article. Revealed materials are connected with the state activity of V.S. Popov and are presented by the correspondence of the general-governor G.O. Potemkin and by the projects of the development of Black Sea commerce.

Key words: source, foreign commerce, Southern Ukraine